

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ У РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА В УМОВАХ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

STATE-CHURCH RELATIONS IN THE REPUBLIC OF POLAND IN THE CONDITIONS OF POLITICAL TRANSFORMATIONS

Палінчак М.М.,

доктор політичних наук,

професор кафедри міжнародної політики

Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Андрій О.Б.,

аспірант кафедри міжнародної політики

Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Досліджено особливості державно-церковних відносин у Польській Республіці в умовах політичних трансформацій. Описано значний масив польської наукової літератури присвяченої Конкордату, укладеному 28 липня 1993 р. між Республікою Польща та Святим Престолом. Проаналізовано його зміст та історичне значення.

Досліджено роль та місце католицької церкви в суспільно-політичному житті країни. Охарактеризовано міжнародні документи про свободу совісті і віросповідання.

В рамках дослідження з'ясовано, що стан розкриття проблемних питань взаємодії держави і церкви на теренах Республіки Польща є недостатнім, тому вони є актуальними для даного дослідження.

В дослідженні опрацьовано зміст і співвідношення категорій «політична трансформація» і «політичний транзит», акцентовано увагу на тому, що політичний транзит є, порівняно з політичною трансформацією, більш широким і багаторівневим процесом переходу політичної системи країни від менш доведеної, з точки зору демократичного ідеалу, до більш досконалої, розвиненої форми демократії. Водночас до національної специфіки Польщі у започаткуванні політичних трансформацій віднесено роль, яку відігравали в суспільній консолідації національна Римсько-католицька церква і загалом католицизм – як невід'ємні атрибути духовної культури польського народу, що формувалася й розвивалася протягом багатьох століть.

Під політологічним кутом зору розглянуто релігійну інституалізацію як процес і явище суспільно-релігійного життя в Європі.

Досліджено, що релігійні організації (церкви, деномінації, секти, культу) виступають неодмінними складовими єдиного релігійного комплексу.

Описано, що оскільки Польща сприймається у світі як типово католицька країна, важливе місце в дослідженні посідає розгляд інституційних трансформацій у світовому католицизмі. Встановлено, що римо-католицька церква увійшла в нову стадію інституалізації після прийнятої II Ватиканським Собором (1962–1965) парадигми аджорнаменто.

Ключові слова: держава, церква, політика, Польща, трансформація.

Peculiarities of state-church relations in the Republic of Poland in the context of political transformations have been studied. A large amount of Polish scientific literature devoted to the Concordat concluded on July 28, 1993 between the Republic of Poland and the Holy See is described. Its content and historical significance are analyzed.

The role and place of the Catholic Church in the social and political life of the country is studied. International documents on freedom of conscience and religion are characterized.

As part of the study, it was found that the state of disclosure of problematic issues of the interaction of the state and the church in the territory of the Republic of Poland is insufficient, therefore, they are relevant for this study.

The research elaborates the content and relationship of the categories «political transformation» and «political transit», emphasizing the fact that political transit is, compared to political transformation, a broader and multi-level process of transition of the country's political system from a less complete, from the point of view of the democratic ideal, to a more perfect, developed form of democracy. At the same time, the role played by the national Roman Catholic Church and Catholicism in general in social consolidation is attributed to the national specificity of Poland in the initiation of political transformations - as integral attributes of the spiritual culture of the Polish people, which was formed and developed over many centuries.

Religious institutionalization as a process and phenomenon of social and religious life in Europe is considered from a political point of view.

Religious organizations (churches, denominations, sects, cults) are indispensable components of a single religious complex has been studied.

Since Poland is perceived in the world as a typically Catholic country, an important place in the research is the consideration of institutional transformations in world Catholicism is described. It has been established that the Roman Catholic Church has entered a new stage of institutionalization after the adjournmento paradigm adopted by the Second Vatican Council (1962–1965).

Key words: state, church, politics, Poland, transformation.

Постановка проблеми. Проблема державно-церковних відносин у країнах Центрально-Східної Європи й зокрема в Польщі привертала і привертає увагу багатьох дослідників з різних країн. Вона є актуальною й дотепер з огляду на її невизначеність на науковому теоретико-методологічному рівні в національному контексті різних держав. Труднощі та особливості, пов'язані з аналізом фахової літератури, зумовлені тим, що вона має різнопрофільний (історичний, правознавчий, соціологічний, релігієзнавчий тощо) і різнотипний характер, а в тематичному відношенні публікації з досліджуваної проблематики часто перегукуються, «накладаються» одна на одну, містять низку теоретичних прогалин. Загалом проблема даного дослідження дістала в науковій літературі (зокрема польській) здебільшого фрагментарне відображення, адже її системного осмислення з політологічних позицій і за допомогою інструментарію політичної науки поки що не здійснено. Особливо це стосується періоду демократичного транзиту, якому в дослідженні приділено достатньо уваги, тобто демократичних змін, які відбувалися в Польщі після 1989 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Державно-церковні відносини в умовах політичних трансформацій в Польщі досліджувало багато вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед них: Остапець Ю., Буркало В., Гайданка Є., Марадик Н., Яроцький П. Л. та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Особливості державно-церковних відносин в Польщі є актуальною темою дослідження та потребує подальших досліджень.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою роботи є дослідження державно-церковних відносин в умовах політичних трансформацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Державно-церковні відносини характеризують рівень, глибину, характер взаємозв'язків церкви та інших релігійних організацій з державою, ступінь їх інтеграції або дезінтеграції. Система державно-церковних відносин, як це підкреслює український релігієзнавець М. Бабій, на практиці є надзвичайно складною та неоднозначною [5, с. 90–91]. Саме складність і багатогранність означеної проблеми, потреба в її комплексному осмисленні вимагають залучення для її вивчення широкого кола різноманітних джерел – світських і богословських, правових і філософських, політологічних і релігієзнавчих, статистичних і соціологічних – як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Зазначена багатогранність може також пояснити той факт, що наукова база дослідження складається з низки груп джерел, серед яких історіографічні студії є найважливішими, оскільки становлять теоретичну основу даного дослідження.

Значний масив польської наукової літератури присвячено Конкордату, укладеному 28 липня 1993 р. між Республікою Польща та Святим Престолом, його змісту та історичному значенню. З-поміж польських дослідників, які зробили найбільший внесок у вивчення цієї міжнародної угоди, варто назвати таких авторів як Я. Дідух [19], Я. Дудзяк [10; 11; 12; 13], В. Гуральські [15; 16; 18], Я. Гальстер та З. Вітковські [14], та ін.

Крім названих, використано широкий спектр наукових праць і статей польських учених, присвячених різним питанням, дотичним до проблематики державно-церковних відносин у Республіці Польща. Авторами таких праць є П. Борецькі (статті «Внутрішнє конфесійне право та державний правопорядок» (2012) [8], «Змішана комісія представників Уряду Республіки Польща та Конференції єпископів Польщі й інші колегіальні форми відносин між державою та релігійними організаціями» (2011) [7]).

Важливою проблемою з точки зору даного дослідження є з'ясування змісту і співвідношення категорій «політична трансформація» і «політичний транзит».

Визначаючи особливості повоєнного розвитку цієї країни, слід наголосити на суттєвій трансформації системи владних відносин і суспільних інститутів – від класичного тоталітарного режиму радянсько-сталінської моделі (з кінця 1940-х до 1970-х рр.) до закріплення авторитарних принципів управління (1970–1980-і рр.). Найбільше значення для старту демократичного транзиту мали події на початку 1980-х рр., коли вперше за багато десятиліть сформувався прецедент впливу громадянського суспільства на політичні рішення комуністичної влади, а в подальшому – на радикальний характер динамічних перетворень, що відбулися наприкінці 1980-х рр.

Безперечно, до національної специфіки Польщі в започаткуванні політичних трансформацій слід віднести роль, яку відіграли в суспільній консолідації національна Римсько-католицька церква і взагалі католицизм як соціально-духовне явище. Є всі підстави стверджувати, що в період розбудови «реального соціалізму» церква сприяла об'єднанню релігійних вірувань із національною ідентифікацією поляків на основі вікових історичних традицій народу. Польський католицизм став своєрідним центром формування громадянського суспільства нової епохи, адже за десятиліття панування комуністичної влади, образно кажучи, він так і не дозволив загнати себе в «церковне гетто». Знаковою подією в цьому контексті стало обрання краківського кардинала К. Войтили папою римським Іваном Павлом II у 1978 р. Після цього опозиційні настрої в польському суспільстві, більшу частину якого становили і становлять католицькі вірники, значно посилювалися, а позиції громадян-

ського суспільства зміцнилися. Надалі цьому ще більше сприяли паломницькі візити понтифіка в Польщу в 1979, 1983 і 1987 рр. [4, с. 50–51].

Крім названих наукових концепцій, теоретичне підґрунтя дослідження становлять міжнародні документи про свободу совісті і віросповідання. Політологи, правники і релігієзнавці одностайні в думці, згідно з якою найбільшу міжнародну увагу захисту права на свободу совісті та віросповідання світове співтовариство почало приділяти з утворенням у 1945 р. Організації Об'єднаних Націй і прийняттям нею в 1948 р. Загальної декларації прав людини, якою міжнародна спільнота фактично визнала зазначене право невід'ємним правом кожної людини. Сьогодні ООН відіграє провідну роль у сфері захисту прав на свободу совісті і віросповідання на універсальному рівні. Право на свободу думки, совісті та релігії разом із гарантіями недискримінації за релігійними переконаннями було закріплене в усіх основних конвенціях, прийнятих у рамках ООН після 1948 р. Це право також постійно проголошується в чисельних резолюціях з прав людини, які приймаються Генеральною Асамблеєю за участю навіть тих країн, що не є сторонами відповідних конвенцій. Аналіз цих документів свідчить про повне визнання міжнародною спільнотою цього права, яке посідає важливе місце в каталозі основоположних прав і свобод людини. Захист права на свободу совісті і віросповідання має в універсальному міжнародному праві загальний характер. Міжнародні угоди спираються на визначення права на свободу совісті і віросповідання в такий спосіб, в який воно закріплене в основних документах з прав людини – у ст. 18 Загальної декларації від 1948 р., в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права від 1966 р., у ст. 1 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставах релігії або переконань від 1981 р. Це фундаментальні міжнародно-правові стандарти права на свободу віросповідання. З чисельних регіональних міжнародних організацій, які декларували це право, на особливу увагу заслуговує право Ради Європи, в рамках якого в 1950 р. було прийнято Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Зі свого боку Європейський суд з прав людини, рішення якого є обов'язковими для держав-учасниць Конвенції, зокрема й Польщі, має широку практику тлумачення і застосування права на свободу віросповідання в різних країнах Європи.

З точки зору методології даного дослідження важливо зазначити, що захист права на свободу совісті і віросповідання на універсальному та регіональному рівнях забезпечується двома категоріями правових норм: по-перше, це норми, які забороняють дискримінацію у сфері особистісних переконань чи релігійних вірувань,

по-друге – норми, що безпосередньо гарантують право на свободу совісті і віросповідання. Дискримінація на підґрунті релігійних переконань, з урахуванням новітніх релігійних учень, забороняється міжнародним правом. Свобода совісті, думок чи переконань відрізняється від свободи сповідувати релігію й мати конкретні релігійні переконання. Міжнародним правом передбачені чотири конкретні форми реалізації права на свободу віросповідання: 1) богослужіння (відправлення культу); 2) практика релігійного життя; 3) дотримання і виконання релігійних приписів; 4) відповідне навчання.

У межах дослідження під політологічним і релігієзнавчим кутами зору слід розглянути релігійну інституалізацію як процес та явище релігійного життя в Європі і світі. Проблема інституалізації є складовою багатьох сфер гуманітарного знання. Пов'язані з нею питання привернули значну увагу вчених наприкінці ХХ ст. у працях Дж. Гелбрайта, Р. Коуза та інших дослідників, котрі намагалися розглядати їх у контексті розмаїття різних сфер суспільного буття. При цьому інституалізаційний підхід, який набув популярності в різних сучасних зарубіжних суспільних теоріях, одержав назву неінституалізму. Інституалізм як науковий напрям орієнтований насамперед на дослідження процесів діяльності відмінних суспільних систем шляхом дослідження переважно функціональної ролі різних соціальних, політичних, економічних інститутів як рушійної сили розвитку суспільства, а також чинника соціальних змін.

Наразі ж автори вважають за доцільне бодай стисло висвітлити інституційні трансформації у світовому католицтві, які, безперечно, позначилися на специфіці функціонування Римсько-католицької церкви в Республіці Польща. Дослідники одностайні в тому, що католицька церква увійшла в нову, революційну за своєю суттю стадію інституалізації після прийнятої II Ватиканським Собором (1962–1965) парадигми аджорнаменто, тобто оновлення, осучаснення церкви, повернення її обличчям до проблем світу і людини. Проголошення нової парадигми і нової політики католицької церкви вимагало істотної трансформації її інституційних структур, опрацювання нових засад, методів і форм її функціонування, які дозволили б кардинально оновити еклезіальну, догматичну, організаційно-інституційну сутність світового католицизму. В основоположних документах Собору – «Конституції догматичній про Церкву», «Конституції душпастирській про церкву в сучасному світі», «Декларації про відносини Церкви з нехристиянськими релігіями», «Декларації про релігійну свободу», «Декреті про екуменізм» – чітко окреслено концептуальні засади трансформаційних змін: 1) суттєвого пом'якшення ригоризму традиційного ексклюзивізму (винятковості)

католицької церкви («extra Ecclesiam Romanam nulla salus» – «поза Римською церквою немає спасіння»); 2) відходу від негативного ставлення до нехристиянських релігій; 3) усвідомлення сутнісної природи церкви як «співпричетності вірників» (communio) замість клерикальної пірамідальної ієрархічної побудови та відповідного функціонування; 4) прийняття позаконфесійної, плюралістичної екуменічної концепції «належності до єдиного народу Божого» як основи втілення прагнень до єдності всіх його частин – християн, іудеїв, мусульман, вірників інших релігій і навіть невіруючих людей доброї волі; 5) необхідності перебудови ієрархічної структури церкви і відновлення колегіальності єпископату. Означені документи II Ватиканського Собору відкрили шлях до повороту від визнання лише єдиної сотеріологічної церкви (тобто церкви, в лоні якої можливе спасіння) до визнання широкого «сотеріологічного простору» інших релігій, як християнських, так і нехристиянських (насамперед іудаїзму та ісламу), а також до афірмації (посвідчення) релігійних цінностей, наявних у найрізноманітніших релігійних формах – від примітивних анімістичних вірувань до буддизму та індуїзму. Зокрема, на післясоборному Магістеріумі (Навчальній владі церкви) були відзначені такі властиві різноманітним релігіям цінності, як переконання в існуванні Найвищої Істоти (що нерідко ґрунтується на природному релігійному відчутті), характерні для індуїзму зусилля, спрямовані на поглиблене збагачення таємниці трансцендентного та іманентного осягнення сенсу людської екзистенції, властиве буддизму усвідомлення ґрунтовної недостатності тимчасового існування людини на Землі та її прагнення досягти духовної досконалості за допомогою низки ціннісних медитаційних засобів [3, с. 121-122].

Концепт «єдиного народу Божого», як підґрунтя «Конституції догматичної про Церкву», дістав нового цілісного конструювання і послідовного наповнення. Так, було визнано повну зовнішню або внутрішню належність до цієї спільноти («народу Божого») представників таких категорій людей: 1) тих, хто мають у собі Христовий дух, цілком і повністю сприймають усі приписи церкви, визнають усі встановлені нею засоби спасіння і перебувають в єдності з церквою через визнання папи римського та єпископату католицької церкви; 2) християн доброї волі, які не дотримуються спільнотної єдності під зверхністю «наступника Петра», тобто папи римського, але вірують у Бога-Отця та Ісуса Христа – Сина Божого, поєднані таїнством хрещення та євхаристії, дотримуються Святого Письма як норми віри і життя; 3) тих, хто ще не прийняли Євангеліє, але вірують у Бога (автори цього положення однозначно мають на увазі насамперед іудеїв та

мусульман; перші дістали обітницю й були в угоді з Богом, від якого тілесно народився Христос; другі, так само як і християни, вшановують єдиного Бога); 4) тих, хто без власної провини не вірують у Бога, але живуть згідно зі своїм сумлінням, а також тих, хто без власної провини ще не пізнали Бога, але намагаються жити чесно і добродійно [20, с. 96]. Зрозуміло, що така нова сутнісна характеристика концепту «єдиного народу Божого», до складу якого зараховуються всі християни (католики і некатоліки), іудеї, мусульмани, а також невіруючі люди, котрі характеризуються доброю волею, чесним і добродійним способом життя, тобто «люди чистого сумління», істотно похитнула переконання мільйонів католиків, згідно з яким «церква Христова перебуває тільки в католицькій церкві».

Проте парадигму II Ватиканського Собору зміцнив та активно просував папа Іван Павло II. Свідченням цього є, зокрема, дві важливі енцикліки від 1995 р. – «Orientale lumen» («Світло зі Сходу») та «Ut unum sint» («Нехай усі будуть єдині»), безпосередньо спрямовані на примирення з православною церквою. Ці документи можна розглядати в контексті католицько-православного діалогу, започаткованого в 1979 р. під час візиту Івана Павла II до Константинополя [6, с. 21]. У першій енцикліці «Orientale lumen» папа заявив: «Повний образ Вселенської Церкви не може бути виражений однією традицією або спільнотою, яка протистоїть іншій». Він запропонував «відкинути переконання в тому, що сукупність звичаїв і традицій Латинської Церкви більш повно й відповідно відображає сутність правильного вчення» [1]. Цей критичний заклик понтифіка був спрямований на те, щоб зрештою позбутися вікового відчуження, зблизити католицизм і православ'я як дві рівноцінні гілки єдиного християнства. Провідний мотив енцикліки «Ut unum sint» виражений у такому твердженні папи: «Постійне і спільне навернення потрібне й Латинській Церкві, щоб належним чином шанувати й оцінювати гідність східних християн». У цьому документі Іван Павло II вперше вжив щодо католицької і православної церков термін «церкви-сестри», чим повністю дезавував принизливе щодо православних вірників визначення «заблуканих» і «відлучених» від «єдиної Христової католицької церкви» [2]. Відтак, самим папою римським було засвідчено відмову католицької церкви від століттями (починаючи від розколу християнства в 1054 р.) декларованої нею інституціональної обраності і зверхності.

Таким чином, II Ватиканський Собор, попри опір консервативної частини верхівки католицької церкви (до неї належали насамперед єпископ М. Лефевр та його послідовники), акцентував увагу всієї релігійної спільноти не на тому, що роз'єднує людей різних поглядів і віросповідань, а на тому, що їх об'єднує. Це сприяло початку і роз-

витуку екуменічному діалогу з іншими монотеїстичними релігіями, передусім ісламом та іудаїзмом, а також з іншими християнськими церквами – православними і протестантськими. Вперше в історії католицька церква визнала «наявність істини» та «ознаки Святого Духа» в інших великих світових

релігіях, не заперечуючи нічого з того, що вважається в цих релігіях істинним і святим. Уперше вона з пошаною почала сприймати способи життя і діяльності, вчення і приписи, які багато в чому відрізняються від того, чого вона сама дотримувалася й чому вчила протягом багатьох століть [9, § 2].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. *Oriente lumen. Roma*. 2.V.1995. § 20.
2. *Ut unum sint. Roma*. 23.V.1995.
3. Інституційні процеси конфесійного життя світу й України: колективна монографія. За ред. А. М. Колодного. Київ: Українська академія друкарства, 2015. 384 с.
4. Остапеч Ю., Буркало В., Гайданка Є., Марадик Н. Теоретико-методологічні засади дослідження пост-соціалістичних трансформацій. У кн.: Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: навч. посібник. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 464 с. С. 17-44.
5. Релігієзнавчий словник. За ред. А. М. Колодного, Б. О. Ломовика. Київ: Четверта хвиля, 1996. 392 с.
6. Яроцький П. Л. Стратегія східної політики Ватикану в контексті католицько-православного діалогу: Рим-Константинополь, Рим-Москва. *Релігія та соціум*. 2016. № 3-4 (23-24). С. 21-31.
7. Borecki P. Komisja Wspólna Przedstawicieli Rządu RP i Konferencji Episkopatu Polski oraz inne Kolegialne formy relacji między państwem a związkami wyznaniowymi w zarysie. W książce: Komisja Wspólna Przedstawicieli Rządu Rzeczypospolitej Polskiej i Konferencji Episkopatu Polski w archiwaliach z lat 1989-2010. Wybór i oprac. P. Borecki, C. Janik. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2011. 391 s.
8. Borecki P. Prawo wewnętrzne wyznaniowych a państwowy porządek prawny. W książce: Prawo wewnętrzne nierzymskokatolickich związków wyznaniowych w Polsce. Wybór aktów prawnych. Wybór i oprac. P. Borecki, Cz. Janik. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2012. 575 s.
9. Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich. W książce: Sobór Watykański II. Konstytucje, Dekrety, Deklaracje. Warszawa: Pallotinum, 1967. 768 s.
10. Dudziak J. Gwarancje wolności religijnej w konkordacie zawartym między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską w 1993 roku. Tarnów: Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej «Biblos», 2002. 60 s.
11. Dudziak J. Konkordat jako instrument gwarancji wolności religijnej. *Chrześcijanin w świecie*. 1993. Nr. 3 (23). S. 74-86.
12. Dudziak J. Konkordat polski z dnia 28 lipca 1993 r. pod ostrzałem zarzutów. W książce: *Katolicka nauka społeczna wobec wybranych problemów współczesnego świata*. Red. T. Homa, M. Majczyzna, A. Porębski. Kraków: Wydawnictwo WAM, 1995. 120 s.
13. Dudziak J. Struktury i instytucje kościelne w świetle postanowień Konkordatu 1993. W książce: *Konkordat 1993. Dar i zadanie dla Kościoła i Polski: praca zbiorowa*. Red. J. Dyduch. Kraków: Wydawnictwo Świętego Stanisława Biskupa Męczennika Archidiecezji Krakowskiej, 1998. 214 s.
14. Galster J., Witkowski Z. Konkordat polski z 1993 roku. *Problemy prawne ratyfikacji*. 1995. Nr. 4. S. 9-21.
15. Góralski W. Droga do konkordatu. *Ateneum Kapłańskie*. 1996. Nr. 1 (127). S. 3-15.
16. Góralski W. Konkordat Polski 1993 od podpisania do ratyfikacji. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, 1998. 191 s.
17. Michalak R. Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945-1989. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2014. 450 s.
18. *Prawda o konkordacie*. Red. W. Góralski. Częstochowa: Biblioteka «Niedzieli», 1994. 181 s.
19. *Rola i znaczenie Konkordatu 1993 r.* Red. J. Dyduch. Kraków: Oficyna Wydawnicza Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, 1994. 173 s.
20. *Wprowadzenie do Konstytucji dogmatycznej o Kościele*. W książce: Sobór Watykański II. Konstytucje, Dekrety, Deklaracje. Warszawa: Pallotinum, 1967. 768 s.